

АРХИТЕКТУРА СЕДИШТА ВИЗАНТИЈСКИХ ПРОВИНЦИЈА У ДАЛМАЦИЈИ: АНТИЧКИ КОНТИНУИТЕТ И УТИЦАЈ МЕТРОПОЛЕ

Током формирања средњовековне културе источно-јадранске обале утицај метрополе, укупно са узајамним прожимањем различитих традиција, протекао је најинтензивније због морских веза унутар релативно целе медитеранске културе. У Приморју се увек чувао континуитет античке традиције која се постепено трансформисала у средњовековну. То је нашло свој израз у градској мрежи и архитектури приобалних градова, и постало главно обележје јадранског урбанизма.

Када је цар Константин Велики примио хришћанство као државну религију, почела се обликовати синтеза источних и западних стилистичких елемената у уметности на ширем подручју између Цариграда и Рима. У приобалним земљама једнако удаљених провинција брзо су се развијали стари и нови хришћански центри – Аквилеја, Равена, Парентијум, Пола, Јадер, Салона – чији се културни утицај ширио на друге градове у Приморју и залеђу. Ту појаву познати дански научник Дигве је назвао «адриовизантизам»¹ и он је био врло изражен у архитектури Далмације.

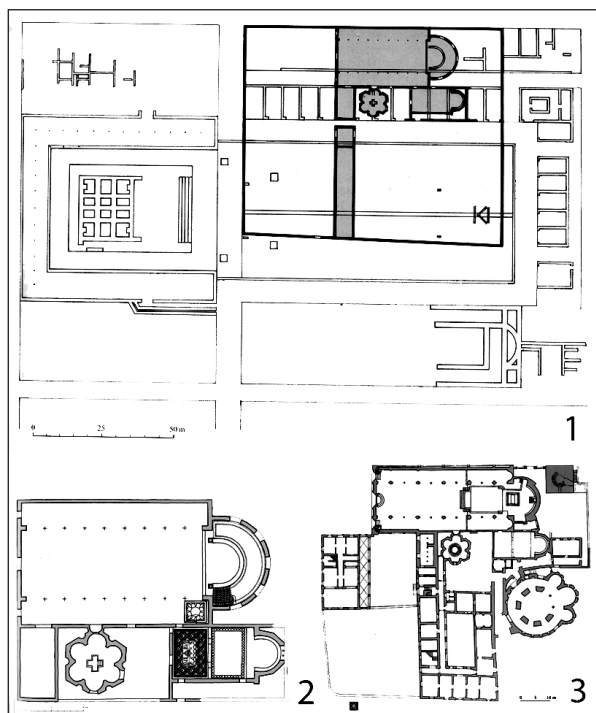
Византијска Далмација се састојала од више раздвојених делова: Доња Далмација је укључивала северну с центром у Задру и средњу с центром у Сплиту, а Горња Далмација је обухватала неколико сасвим малих подручја око Дубровника, Котора, Бара и Улциња. Те зоне су биле просторно расцепкане земљама новопридошних Словена који су створили овде своје државе, али претежно прихватили културу локалног романизованог становништва².

Генеза морфологије далматинских градова је трајала углавном од илирских преко грчких до римских шема³. С појавом хришћанства нове градске структуре су се претежно органски уписивале у постојећу ортогоналну шему градских планова, а често су се и пређашњи објекти прилагођавали хришћанском богослужењу.

¹ E. Dyggve, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split 1996, 24.

² T. Marasović, *Dalmatia praeromanica*, Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji 1, Rasprava, Split – Zagreb 2008, 22 – 23.

³ M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 2003, 140, 147 – 149, 153 – 154.

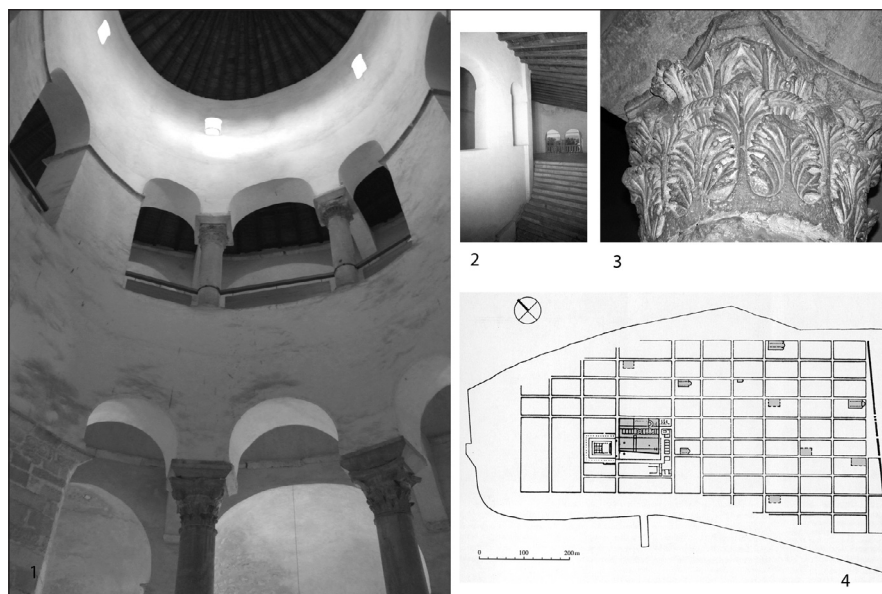
Сл. 1 Епископски комплекс у Задру, IV – V в.: 1) графичка реконструкција римског форума са уцртаном инсулом и грађевинама епископског комплекса; 2) катедрала с анексима, графичка реконструкција тлоцрта; 3) тлоцрт комплекса са ротондом Свете Тројице (црквом Светог Доната). Према П. Вежићу.

Fig. 1 Episcopal complex in Zadar, IV – V c.: 1) graphic reconstruction of the Roman forum with drawn insula and buildings of the Episcopal complex; 2) cathedral with its annexes, graphic reconstruction of layout; 3) complex layout with rotunda of the Holy Trinity (church of Saint Donat). According to P. Vežić.

Изабрали смо као примере три престонице византијских провинција у Далмацији, односно три највећа далматинска града – Задар, Сплит и Дубровник – да анализирамо византијски утицај унутар две врсте градитељског континуитета: непрекидног, на античкој мрежи, и прекинутог, али касније обновљеног на новом месту. У Задру (сл.1) прва хришћанска заједница вероватно је настала убрзо након миланског едикта 313. године под вођством «задарског епископа», забележеног у документима римског синода 341. године. Ипак, првобитни ораториј у Задру је настао касније, у другој половини IV века, у време задарског епископа Феликса, врло значајне личности, споменуте у историјским изворима. Пошто је познато да се он више пута сусретао са угледним теолозима са Запада, односно с миланским епископом Амброзијем, и често је боравио у Аквилеји, предпоставља се да је то инспирисало идеју о рушењу римског форума у Задру и подизању развијеног епископског склопа под утицајем аквилејске архитектуре⁴.

Главни центар града је био форум са главном градском базиликом, а читав трг су окруживале таберне. Над нивоом форума се узвишавао капитолиј са храмом и портицима. За разлику од других јадранских градова хришћански центар Задра се појавио управо на месту паганског, кад је тај још био у функцији, што је врло ретки случај. Формирао се у III – IV веку на северном рубу форума: три таберне су биле уједињене у једну просторију која је постала језгро будућег епископског комплекса. Он се састојао

⁴ P. Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, Zadar 2005, 29.

Сл. 2 Ротонда Свете Тројице (црква Светог Доната) у Задру VIII – IX в.: 1) двојни трибелон у ентеријеру; 2) степениште према галерији; 3) капител-сполија на галерији ротонде; 4) графичка реконструкција планиметрије античког Јадера с распоредом ранохришћанских цркава. Према П. Вежићу.

Fig. 2 Rotunda of the Holy Trinity (church of Saint Donat) in Zadar VIII – IX c.: 1) double tribelon in the interior; 2) stairway to gallery; 3) capitol-spolia at rotunda gallery; 4) graphic reconstruction of planimetria of antique Jader with a layout of early Christian churches. According to P. Vežić.

од базилике, катехумениона, крстионице, епископске палате са зградама за становање и помоћним зградама, двориштем и вртом. У базилици су сачувани темељи првобитног трибелона, синтрона и катихумениона са подним мозаиком «Извор живота», јако сличним оном аквилејском. Дакле, комплекс је обликовао нову градску инсулу која је тачно одговарала ортогоналном растру античког града⁵.

Задарска епископија је чувала римску јурисдикцију до 732. године кад је византијски цар-иконоборац Лав III Исавријанац подчинио читав Илирик Цариграду. Падом Равенског егзархата Далмација је постала нова византијска архонтија, а онда тема. Крајем VIII – почетком IX века Франци су присвојили Истру и Далмацију, али приобални градови су остали византијским. То је била заслуга задарског архонта Павла и посебно епископа Доната који су боравили на двору Карла Великог 805. године. 808. године епископ Донат је посетио цара Никифора у Цариграду, откуд је донео мошти сирмијумске мученице Анастасије (Стошије). У то време Византија се трудила да учврсти своју власт над јадранским градовима и због тога је извршила неколико преноса реликвија: осим свете Анастасије у Задар су биле пренесене мошти три солунске сестре Ирине, Хионије и

⁵ Исто, 37 – 41, 49 – 51, 56.

Агапије⁶, у Котор – светог Трипуна, у Ровињ – свете Евтимије, у Трогир – светог Лаврентија, а касније 972. године у Дубровник – светог Влаха и Панкратија.

Епископ Донат се сматра оснивачем ротонде Свете Тројице у Задру која се појавила у склопу комплекса у то време, а доцније је добила име Светог Доната. Постоји могућност да су цркве Срђа и Вакха у Цариграду, Сан Витале у Равени и Ахенска капела Карла Великог, које је епископ Донат могао видети током својих путовања служиле као обрасци. Сраштеност ротонде са катедралом поткрепљује мисао о функцији грађевине као епископске резиденцијалне капеле⁷.

У двоспратној ротонди са прстенастим опходом куполу носе шест зиданих пилона и два монолитна мраморна стуба (сл.2) који с луковима над њима творе троструки славолук – такозвани *трибелон*, карактеристичан за византијску архитектуру. Тај детаљ је поновљен и на другом спрату, где се налази галерија. У византијском сакралном простору тај познати структурни елемент *катехуменион* одређен је за црквене или световне достојанственике, али такође за жене – такозвани *гинаикон* или *матронеј* – по моделу византијских резиденцијалних капела. О византијском утицају сведочи и степениште око средњег простора које цар Константин Порфирогенет упоређује са таквим у цариградској базилици Богородице Халкопратејске, где се чувала литургијска традиција свечаних поворки на коленима дуж сакралног степеништа. У целини ротонда је заправо пример просторне композиције подигнуте по моделу двоструког прстена, архитектонске форме, карактеристичне претежно за меморијалне капеле, тзв. меморије⁸.

Скоро сви архитектонски детаљи камене пластике у ротонде су спотице античких фрагмената од задарског форума или рановизантијских зграда. Задње се види по крстовима на импостима изнад капитела⁹. Без обзира на то што главна осовина не одговара ортогоналном плану градске мреже, ротонда је сигурно уклапана у оквир изворне градске инсуле. Остале базилике Задра су се градиле на исти начин. Дакле, Задар је наставио живот римског града, постепено трансформирајући га у средњовековни, односно подвргавајући се византијским утицајима.

На првој етапи развоја далматинске архитектуре у VII – VIII в. византијски утицај је био ослабљен услед низа историјских збивања: словенских напада, пада Равенског егзархата, премештаја црквеног ауторитета према Западу после иконоборачке кризе. Осим тога, хришћанство се ширило у Далмацији претежно у западним формама због активне делатности фрањевачких и бенедиктинских мисионера што је било узрок доминације прероманичке и романичке архитектуре у црквеном градитељству.

⁶ Исто, 17, 21 – 22, 30.

⁷ Исто, 28.

⁸ P. Vežić, *Sv. Donat. Rotonda Sv. Trojstva u Zadru*, Split 2002, 62, 73, 100, 104, 107 – 109.

⁹ Исто, 65 – 66, 113 – 114.

Сл. 3 Црква Светог Ловре у
Задру, XI в. Ентеријер, поглед
према западу.

Fig. 3 Church of Saint Lovra in
Zadar, XI c. Interior, overlook-
ing west.

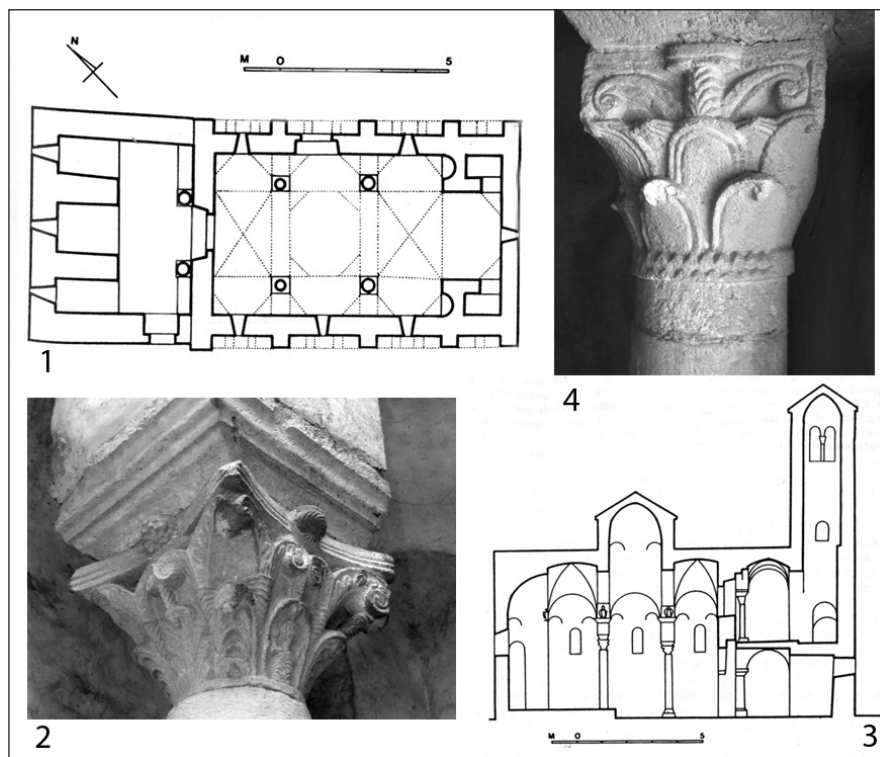

Након победничког краја бугарско-византијских ратова и успешног одбијања првих млетаčkih захтева власти над Далмацијом, цар Василиј II (976 – 1025) је почео активну политику враћања Илирика под цариградску јурисдикцију. До 1018. године он је освојио целу Бугарску, Рашку, Босну и Далмацију, односно све земље према југу од Дунава и Саве¹⁰. Что се тиче административног подчињавања, приморска подручја су, као и пре, остала под управом локалних кнезова лојалних византијској власти. У том раздобљу византијски утицај у Далмацији је преживео релативни успон што је добило свој одраз и у архитектури: овде се појављују нове врсте цркава.

Црква Светог Ловре у Задру (сл.3) је типичан византијски храм на четири стуба, на којима је лежала несачувана купола са правоугаоним постолем. Начин пресвођења представља изузетак: бочни бродови су пресвођени полукалотама на тромпама, а источни и западни травеји средњег брода – бачвастим сводовима, којим је помоћу малтера придодан облик крстастих сводова. Дакле, (сл.4) црква је тробродна према плану и једнобродна по начину пресвођења¹¹. Према истраживањима темеља са страна правоугаоне апсиде су се налазили протезис и ђаконикон, што од-

¹⁰ Т. Живковић, *Јужни словени под византијском влашћу (600 – 1025)*, Београд 2002, 429.

¹¹ I. Petricioli, *Srednjovjekovnim graditeljima u spomen*, Split 1996, 75.

Сл. 4 Црква Светог Ловре у Задру, XI в.: 1) реконструкција тлоцрта; 2) античка капител-сполија у наосу; 3) реконструкција подужног пресека; 4) предроманичка капител-сполија на спрату нартекса. Према И. Петрициоли.

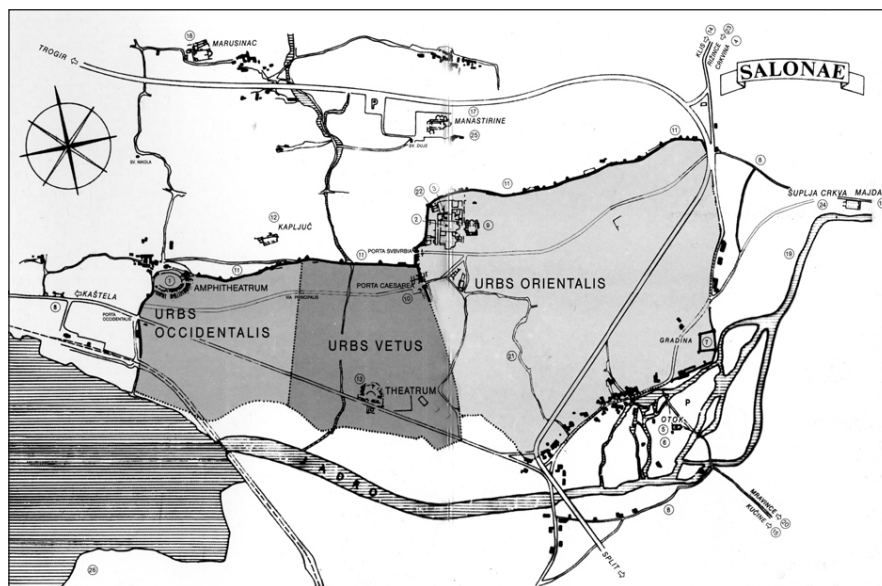
Fig. 4 Church of Saint Lovra in Zadar, XI c.: 1) reconstruction of the layout; 2) antique capitol-spolia in nave ; 3) reconstruction of the stress section; 4) pre-Romanesque capitol-spolia at the narthex floor. According to I. Petricioli.

говара источнохришћанској традицији. Они су били сакривени иза малих одрезака зидова са облим нишама, што показује почетак обликовања тро-апсидалног пресбитерија¹².

У цркви су више пута коришћене различите врсте сполија, што може бити обележје првобитне касноантичке конструкције. Источни пар стубова има коринтске капители, а као стопе овде служе велики коринтски капители, предодређени за завршетак полупиластара. Западни пар стубова има византијске капители и стопе. Двоспратни нартекс-вестверк је првобитан али звоник није сачуван. На горњем спрату се налази правоугаони отвор са погледом унутар храма. У нартексу су исто коришћени стубови-сполије: на првом спрату антички, на другом предроманичке¹³. Дакле, поред таквих западних обележја, овде без сумње видимо конкретно византијско схватање простора.

¹² Т. Marasović, *нав. дело*, 190, 268.

¹³ *Исто*, 197, 203.

Сл. 5 Археолошка карта Салоне. Према Е. Дигвеу.

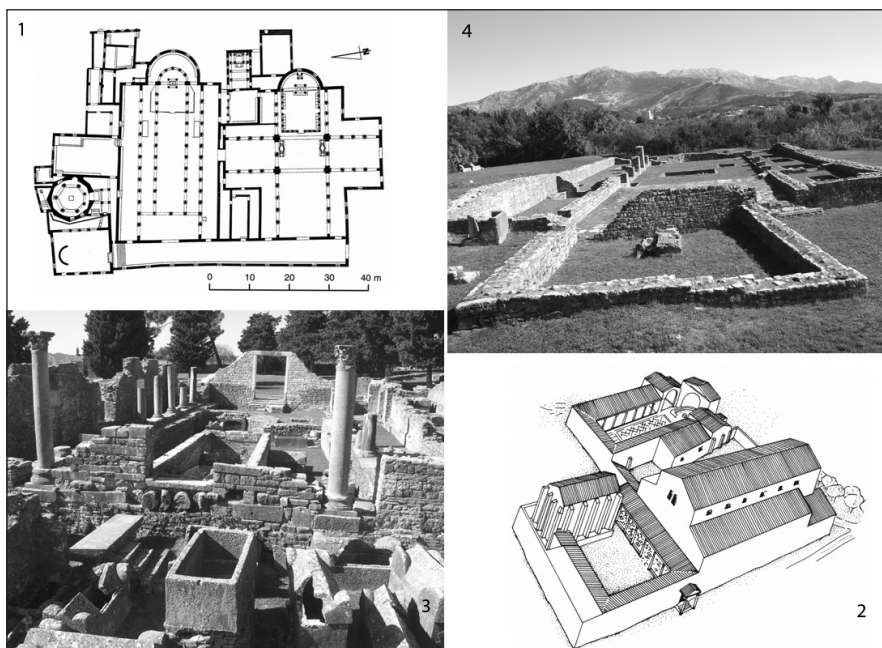
Fig. 5 Archeology map of Salona. According to E. Dyggve.

После раносредњовековне архитектуре Задра као примера непрекидног континуитета, сад ћемо разматрати ону у Сплиту (сл.5) као образац прекинутог континуитета, али касније обновљеног на новом месту. Сплит је наследио традицију Салоне, велике античке метрополе и главног града провинције Далмације. Салона се појавила на раскрсници трговачки путева; од IV века пре н. е. она је била грчка колонија, а за време цара Августа у I веку пре н. е. је добила статус римске колоније (*Colonia Martia Julia Salona*), те се почела нагло развијати. Убрзо је Салона постала крупан административни, економски и религиозни центар целе источне Јадранске обале. Без обзира на то што су 481. године Салона и читава Далмација доспеле под власт аријанских Гота, поред Равене, Салона је остала жариште културног процвата на Јадрану. Мада је салонитански епископ био под знатним утицајем Византије која га именује митрополитом – али и Рима одакле је епископ неколико пута добио палиј – Салона, као хришћанска митрополија, имала је огромну црквену снагу и прилично велику политичку независност у зони сукоба интереса Истока и Запада¹⁴.

Све до свог разарања у VII веку услед словено-аварских напада Салона се непрекидно ширила и систематски улепшавала значајним комплексима секуларне и сакралне архитектуре. Претпоставља се да је у периоду највећег успона град бројао 60 000 становника. Доцније близу уништене Салоне се појавило ранохрватско насеље Солин.

Конфигурација парчета међу планинским падинама према мору у делти реке Јадро је условила веома слободни облик града, и његова ортого-

¹⁴ Е. Dyggve, *нав. дело*, 33.

Сл. 6 Салона: 1) тлоцрт епископског комплекса у Салони (према Е. Дигвеу); 2) аксонометријска реконструкција гробља Марусинац (према Е. Дигвеу); 3) гробље Манастирине, поглед према западу; 4) гробље Капључ, поглед према истоку.

Fig. 6 Salona: 1) Episcopal complex layout in Salona (according to E. Dyggve); 2) axonometric reconstruction of Marusinac cemetery (according to E. Dyggve); 3) Marusinac cemetery, overlooking west; 4) Kapljuch cemetery, overlooking east.

нална шема се види само у формирању ранохришћанског градског језгра. Тај процес је трајао преко адаптације античких зграда за хришћанско богослужење, односно чувајући градитељски континуитет¹⁵. Првобитни ораториј се појавио у другој половини III века у приватној кући, (преуређен од приватних терма), где је био смештен синтрон. Тај део је био одвоен од осталог простора мраморном преградом и по свој прилици имао функцију пресбитерија, мада је синтрон смештен у западном делу. После миланског едикта у IV веку поред ораторија је била саграђена мала базилика с крстионицом, а у V веку на том месту се појавила нова већа базилика са новом крстионицом¹⁶ и консигнаторијумом. Прво су две базилике биле спојене

¹⁵ После победе хришћанства у салонитанском амфитеатру су били уређени хришћански ораторији, украшени фрескама са сликама мученика који су тамо убиени - Е. Dyggve, *нав. дело*, 29.

¹⁶ Вероватно је на архитектуру крстионице утицао маузолеј Диоклецијана што се види на пресецима обеју зграда: двоспратне колонаде, отворено двориште (простаза) са мраморним степеницама, декор ентеријера штуком, сликарством и златним мозаиком. По стилиским обележјима крстионица датира из друге половине VI века. Коришћење префињених византијских капители од мрамора приближава крстионицу онима из Солуна, Равене, Града и Пореча: Е. Dyggve, *нав. дело*, 38.

заједничким нартексом, али у VI веку на месту јужне базилике се појавила крстолика црква; при чему је била сачувана веза између двеју цркава заједничким нартексом (сл.6).

Двојне базилике су чиниле неопходни свечани ентеријер за црквене синоде који су се одржавали у Салони 530. и 533. г.¹⁷ Сличне паралелне цркве често су ницале у то време на источној обали Јадрана (посебно у Истри), при чему су се њихове функције раздвојиле: једна црква је била намењена богослужењу, друга чувању реликвија. **То је било резултат победе култа реликвија унутар градских зидине – преноса моштију локалних мученика са гробља изван града и њиховог свечаног полагања у темеље олтара у току освећивања цркве**¹⁸.

У целини хришћански центар постао је велики комплекс који се састојао од базилике с крстионицом, консигнаториумом и крстоликом базиликом, те епископском резиденцијом с атријумом и низом профаних зграда. На плану града те су структуре обликовале нови градски квартал који је са источне и западне стране уоквирен двома улицама од пређашњег градског ткива: западна улица је постала нартекс базилике и прелаз од ње у крстионицу, а источна – прелаз према епископској резиденцији¹⁹. Дакле, у ранохришћанско доба Салона је чувала градитељски континуитет античког града.

Велику улогу у архитектури ранохришћанске Салоне имала гробља изван градских зидина и њихове меморијалне зграде са мученицима који су сахрањени тамо, јер је према античкој традицији било забрањено сахрањивање унутар градских зидина²⁰. Најраније зграде су сачуване на гробљу Марусинац: меморијалне приватне капеле с гробом мученика 300 – 305. г. Њихов тлоцрт је уобичајен за паганске сепулкралне зграде, мада на Марусинцу погребна комора почива испод нивоа пода, а горњи простор се користио за богослужење. Главни склоп представља велики погребни комплекс с маузолејом Светог Анастасија око 300. г., базиликом око 426. г. и низом приватних мартиреја у галерији отвореног перистила. Иза њихових високих зидина било је могуће несметано обављати литургију у част мученика упоредо с обичним споменом мртвих. Марусинац као типичан пример показује колико је планирање тих грађевина зависило од раније гробне архитектуре²¹.

Око 400. године Салону први пут нападају Готи; онда у кратким интервалима следе напади варвара. Готово сви саркофази на гробљима су били разбијени у то време, при чему на гробљу Капључ под базилике је разбијен тачно над сваким гробом (вероватно, локално становништво било присиљено да показује гробове). **Базилика на Манастиринама је била уништена, ипак попречни брод, одвојени од уништеног средњег брода новим зидом с контрафорима, је био претворен у цркву. Слично разарање је до-**

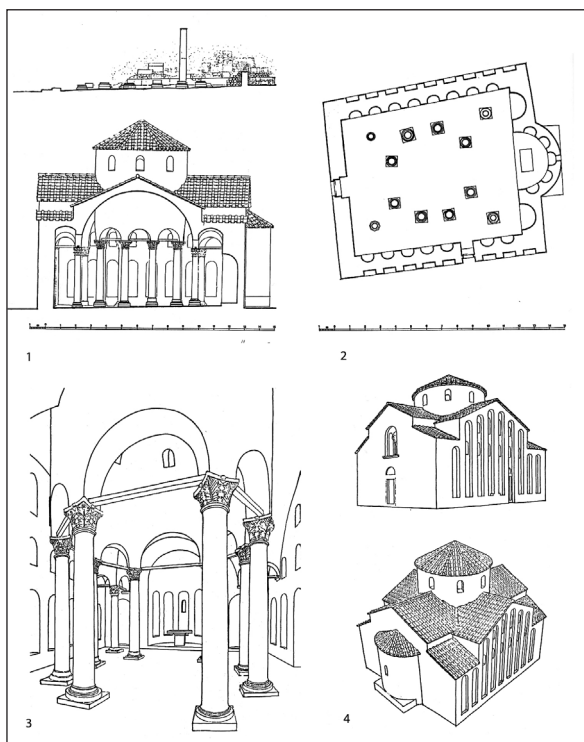
¹⁷ Исто, 35-36.

¹⁸ Исто, 40-42, 56, 88.

¹⁹ М. Suić, *нав. дело*, 365.

²⁰ Е. Dyggve, *нав. дело*, 63-64.

²¹ Исто, 66-67.

Сл. 7 Црква у Градини, реконструкције: 1) подужни пресек; 2) тлоцрт; 3) ентеријер; 4) екстеријер. Према Ј. Марасовићу.

Fig. 7 Church in Gradina, reconstructions: 1) stress section; 2) layout; 3) interior; 4) exterior. According to J. Marasović.

живела базилика на Капључу: ту је **средњи брод постао црква**, а интерколумнији су били испуњени, а нови спољни зидови ојачани контрафорима. Једина култна грађевина **ранохришћанске Салоне која је преживела разорање града**, био је ораториј Светог Анастасија на Марусинцу, вероватно, због необично солидног начина градње. У њему богослужење се обављало све до раног средњег века и заиста тамо су се одржавале процесије из Сплита. Анастасиев ораториј је био стварна веза са мученичким култом старе Салоне и поред редуцираних цркава других гробаља он је **чувао архитектонски и меморијални континуитет града**²².

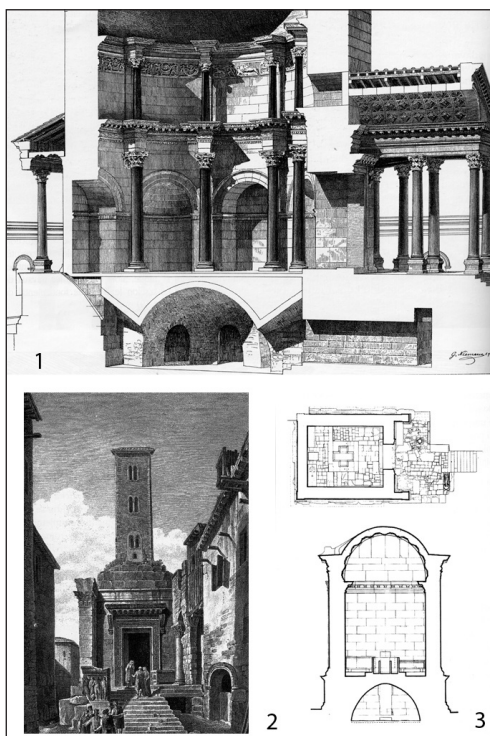
У типолошком погледу салонитанске базилике су сличне провинцијалним црквама V века, грађеним на свим подручјима медитеранских земаља. Научници налазе у њима црте римске, егејске, **сиријске и месопотамске** архитектуре. Углавном велике салонитанске базилике су у својој основи тробродне, са већом полукружном апсидом, протезисом и ђакоником, нартексом и ређе с атријумом. Ширина средњег брода је 15м што одговара размеру великих ранохришћанских цркава у Солуну, и такође ширини Перистила Диоклецианове палате; а њему су слични и висина стубова базилика, и њихов интерколумниј²³. Узимајући у обзир географски положај Салоне, значај луке, и разноврсне етничке корене њеног станов-

²² Исто, 70, 98.

²³ Исто, 35-37.

Сл. 8 Сплит, епископски комплекс:
1) бивши маузолеј Диоклецијана
(катедраа Светог Дујма), подуж-
ни пресек (према Г. Ниеману); 2)
бивши храм Јупитера (крстионица)
(скица Ф. Касаса, 1782); 3) бив-
ши храм Јупитера (крстионица),
тлоцрт и попречни пресек (према Т.
Марасовићу).

Fig. 8 Split, Episcopal complex:
1) former Diocletian's mausoleum
(cathedral of Saint Dujmo), stress
section (according to G. Niemann); 2)
former temple of Jupiter (baptistery)
(F.Kassas' sketch, 1782); 3) former
Jupiter's temple (baptistery), layout
and cross section (According to T.
Marasović).

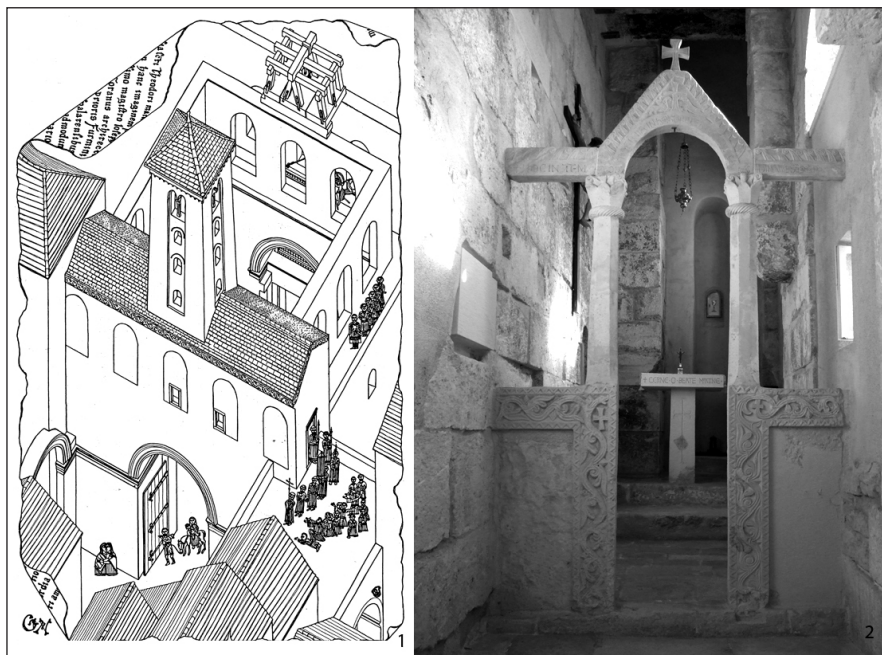
ништва, природно је да ће црквени градитељи подједнако примаћи узори-
ма на латинском Западу и на грчком Истоку, и на обе територије из више
центара²⁴.

Као пример (сл. 7) архитектуре доба такозване «Јустинијанове рекон-
висте» пре пропасти Салоне у њеној околини је настала сасвим византијска
црква у Градини. Према реконструкцији ентеријера осам средишњих сту-
бова су повезани луковима на које се ослања тамбур са калотом. Још чети-
ри стуба у угловима грађевине носе полуобличасте сводове који обликују
кракове крста. Тај систем преноси хоризонталне компоненте сила куполе
на зидове цркве, а распон лукова је прихваћен дрвеним затегама слично
као у екседрама цркве Свете Софије у Цариграду²⁵. Црква у Градини дело-
мично лежи на зидовима неке античке грађевине, а неколико античких ар-
хитектурних фрагмената су уграђени као сполије у зидове цркве. Још увек
није сигурно познато порекло срушених стопа и капитела – касноантичко,
рановизантијско или ранороманско са имитацијом античких облика – јер у
раносредњовековно доба црква је била преграђена²⁶. Ипак на такав начин
ова византијска црква је сачувала свој градитељски континуитет.

²⁴ R. Krauthajmer, S. Ćurčić, *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*, Beograd 2008, 179-181.

²⁵ J. Marasović, *Metodologija obrade graditeljskog naslijeđa*, Split 2007, 116.

²⁶ T. Marasović, *Dalmatia praeromanica*, 207, 236; Исти, *Starohrvatski Solin*, Split 1992, 131 – 143.

Сл. 9 Сплит, цркве изнад врата Диоклецијанове палате: 1) црква Светог Теодора над западним вратима, VIII-IX в., реконструкција Ј. Беламарића; 2) црква Светог Мартина над северним вратима, VIII-IX в., ентеријер.

Fig. 9 Split, churches above Diocletian's palace doors: 1) church of Saint Theodor above the western door, VIII-IX c., J. Belamarić's reconstruction; 2) church of Saint Martin above the northern door, VIII-IX c., interior.

У VII веку Салона је потпуно била уништена словенско-аварским нападом. Становништво је побегло на острва али већи његов део населио је Диоклецијанову палату која је касније постала средњовековни град. Главно обележје градитељског континуитета Сплита је постала адаптација античких зграда за нове функције. Маузолеј (сл.8) Диоклецијана постао је катедрала Светог Дујма који је страдао од Диоклецијанових прогона. Испод маузолеја се налази округла крипта која се трансформисала у цркву Свете Луције. Оближњи пагански храм Јупитера је постао катедрална крстионица, а његова крипта се преобразила у цркву Светог Томе. Укупно у различитим просторима палате у средњем веку је било уређено пуно цркава, а куле у јужном делу палате су постале резиденције светских и црквених достојанственика. Нова хијерархија је тврдила да је Сплит наследник салонитанске цркве и покушавала пребацити права и привилегије раније салонитанске митрополије у нови црквени центар. Ту није био признат пренос моштију салонитанских мученика у Рим, али напротив, тврдило се да се управо у Сплиту чувају реликвије светих Домнија и Анастасија (то је остало спорно)²⁷.

²⁷ Е. Dyggve, *нав. дело*, 93.

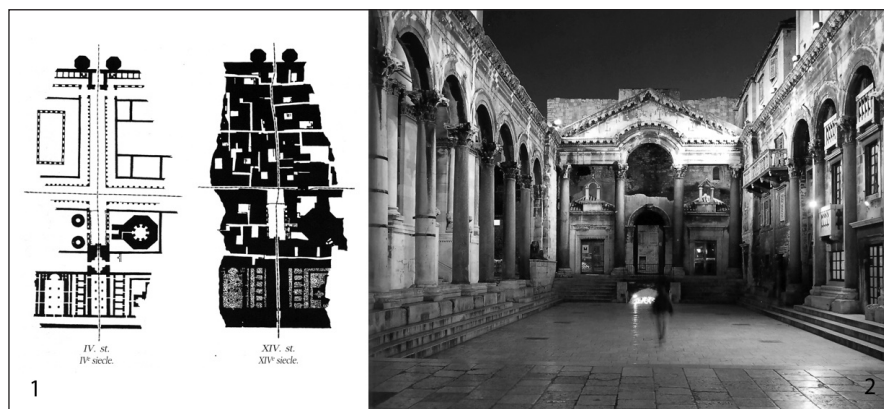
Сл. 10 Уклесани крст на месту крилате богиње Nike, надвратник стражарског ходника над западним вратима Диоклецијанове палате, VIII-IX в.

Fig. 10 Carved cross at the place of the goddess with wings Nike, door intel of the guards corridor above the western door of Diocletian's palace, VIII-IX c.

Одлучну улогу за локално становништво, које је тражило склониште у Диоклецијановој палати, имали су јаки одбрамбени зидови са кулама и градским вратима. Сада главним су постала западна врата која никад нису била затворена, а с те стране ускоро се појавило **ново предграђе**. Над градским вратима (сл.9) су биле уређене цркве: над унутрашњим делом западних врата у стражарском ходнику настала је црква Светог Теодора (Госпе од Звоника), а вањска врата су још била у функцији, пошто се изнад њих налазила направа за дизање такозваних «сараценских врата». По средини надвратника на месту крилате богине Nike у то време је био уклесан крст (сл.10). Северна врата тада вероватно нису била у функцији јер на месту споменуте направе ту је настала црква Светог Мартина. Вероватно изнад ње исто се дизао звоник као над западним вратима и **Јупитеровим храмом**. Адаптација обају врата можда се десила још у касноантичко доба: на то упућују титулари и концентрација ранохришћанских сполија²⁸. Појава црквица над двама улазима у град у вези је са симболичком заштитом

²⁸ J. Belamarić, *Gospe od Zvonika u Splitu*, Zagreb 1991, 6-11.

Сл. 11 Сплит, главни трг: 1) развој подручја око подужне оси Диоклецијанове палате (према Ј. Марасовићу); 2) Перистил Диоклецијанове палате, данашње стање.

Fig. 11 Split, the main square: 1) development of the area round stress axis of Diocletian's palace (According to J. Marasović); 2) peristyle of Diocletian's palace, present condition.

градског подручја. Без сумње није случајност да су заштитници тих простора свети Мартин и свети Теодор карактеристични свеци двеју главних спољних политичких сила тог времена, Франачке и Византије²⁹.

Улице средњовековног Сплита су чувале античку ортогоналну мрежу, али су биле редуциране у ширини дограђивањима на местима трмова (сл.11). Главни трг Диоклецијанове палате Перистил није се променио: он је постао и црквени, и муниципални трг зато што је био једини трг пре проширења града према западу. У предграђу је такође никло више периферних цркава које су обликовале нове уличне линије. Делимично оне одговарају рељефу сплитског полуострва, али углавном те средњовековне комуникације су никле трансформацијом античког центуријацијског растра.

Сплит је најбољи сачувани пример средњовековног урбанизма на источном Јадрану и начина преображаја касноантичке палате у прави град који је добио део становништва и низ функције велике античке митрополије. То је доказ не само градитељског континуитета античког наслеђа, него и његових институција и економије, као и особене симбиозе аутоhtonог и новопридошлог становништва³⁰.

Ово ново становништво је почело стварати своју архитектуру изван зидова Салоне и Диоклецијанове палате. Треба поменути још неколико споменика који показују континуитет претходних стилистичких традиција. Као што смо рекли, најранији црквени тип је ротонда чије порекло је касноантичке меморије, ротонда Светог Гроба у Јерусалиму и рановизантијске цркве и баптистерије. На источном Јадрану прототипом тих зграда се сматра трансформирана од маузолеја Диоклецијана катедрала Светог Дујма у Сплиту и крстионица у Задру која је у основи споља шестострана

²⁹ T. Marasović, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split 1994, 246.

³⁰ Исто, 242-250.

Сл. 12 Црква
Свете Тројице на
Пољуду, касни
VIII – почетак
IX в.

Fig. 12 church of
the Holy trinity at
Poljud, late VIII –
beginning of IX c.

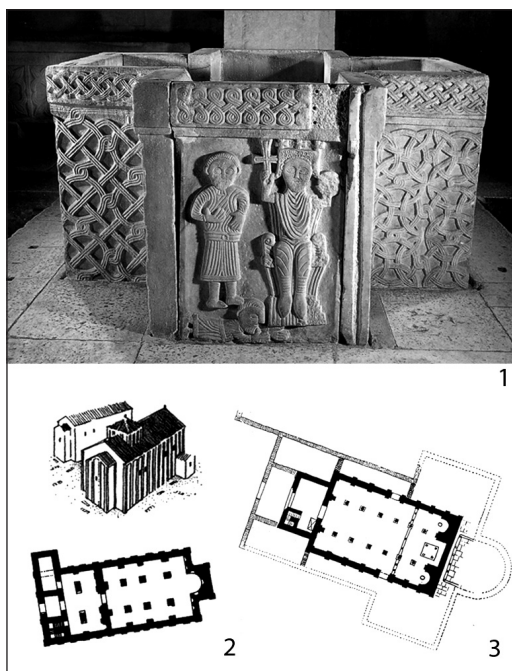
и шестолист унутра³¹. Под утицајем таквог централног типа у средњем веку ту се појавио читав низ варијанти поликонхалних зграда, од којих најкарактеристичнијим и најпопуларнијим је постао шестолист (гексахора). Најбољи сачувани споменик тог типа се налази у Сплиту³², то је црква Свете Тројице на Пољуду (сл.12) из касног VIII – почетка IX в. Она је сagraђена на месту античке зграде, код које је током ископавања нађена једна екседра³³.

Поред овог локалног типа двоструког архитектонског порекла у средњовековној Далмацији се образовала оригинална и сложена варијанта подужних куполних зграда где се ранохришћанска традиција подужног простора спајала с византијском компонентом у куполи као у изразитом акценту целе грађевине. Темелји такве цркве су били откопани у насељу Солин на рубу порушене Салоне, на острву Госпин Оток у делти реке Јадро, где су у X веку појавио комплекс од двеју цркава, од којих је тробродна базилика Светог Стефана служила као маузолеј хрватских краљева (сл.13). У њој се налазе три пара пилона од којих је сваки у свом тлоцрту правоугаони, и сви су зидани тако да тачно одговарају насупрот стојећим унутрашњим и вањским пиластрима што је обележје већ романичке архитектуре. Ипак размак између средишњих парова пилона је повећан и обликује поткуполни квадрат за који се предпоставља да је имао кубет. Црква има полукружну изнутра и правоугаону извана апсиду те нартекс и

³¹ T. Marasović, *Dalmatia praeromanica*, 234.

³² J. Marasović, *Metodologija obrade graditeljskog naslijeđa*, 22-32.

³³ P. Vežić, O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem vijeku // *Diadora*, Glasilo Arheološkoga muzeja u Zadru 13, 337 – 338; T. Marasović, *Dalmatia praeromanica*, 230; P. Vežić, *Rotonda u Ošlju*, Zbornik Tomislava Marasovića, Split 2002, 220 – 230.

Сл. 13 Цркве на Госпином Отоку: 1) црква Светих Петра и Мојисија у Солину (Шупља црква), средина XI в., плоча олтарне преграде с рељефним приказом владара у композицији «проскинесис» (сада плоча крсног базена сплитске крстионице); 2) базилика Светог Стефана, X в., реконструкција екстеријера и тлоцрта; 3) црква Светих Петра и Мојисија у Солину (Шупља црква), средина XI в., реконструкција тлоцрта.

Према Е. Дигвеу.

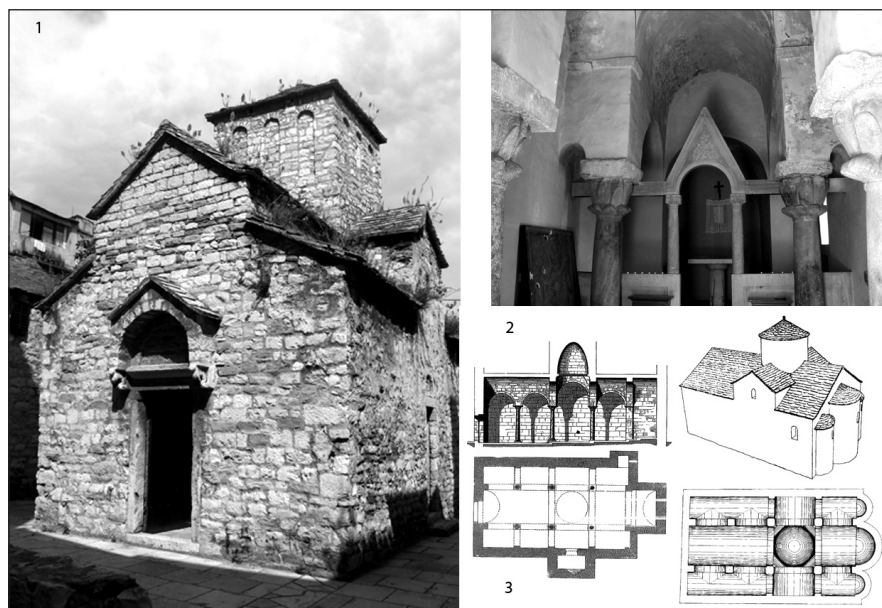
Fig. 13 Churches at Gospin Otok: 1) church of Saint Peter and Moses in Solin (Šuplja crkva- Hollow church), mid of XI c., slab of the altar partition with relief representation of the ruler in "proskynesis" composition (presently slab of the baptismal pool of Split baptistery); 2) Saint Stefan's basilica, X c., exterior and layout reconstruction; 3) church of Saint Peter and Moses in Solin (Šuplja crkva- Hollow church), mid of XI c., layout reconstruction. According to E. Dyggve.

припрату, изнад којих су се вероватно дизала два звоника и галерија за владара³⁴. Дакле, овде видимо спајање романичких и византијских стилских црта са доминирањем подужног простора и подчињеном улогом куполе. При томе акцентирана централна апсида и ембрионалне бочне апсиде, као и западни део цркве, јављају се првим знаковима доцнијег развоја како романичке, тако и византијске архитектуре.

Близу се налазила још једна црква у чијој су се архитектури спајале романичке и византијске стилске црте – црква Светих Петра и Мојисија у Солину (Шупља црква) из средине XI века. Она се сматра крунидбеном црквом хрватских краљева јер је у њој 1075. г. био окруњен хрватски краљ Димитар Звонимир. На месту једног старог салонићанског гробља у оквиру темеља велике ранохришћанске гробне базилике је била саграђена знатно мања црква са трансептом и великом полукружном апсидом. Најнова археолошка истраживања и стратиграфија слојева су показали да је та црква из VI века била растављена управо пре грађења крунидбене базилике која је готово у целини била састављена из архитектонских детаља пређашње цркве³⁵.

³⁴ Starohrvatski Solin, Split 1992, 121 – 130; A. Duplančić, *Crkve kraljice Jelene u Solinu*, Split 1999, 15, 19, 23, 27, 30, 31; М. Васић, *Архитектура и скулптура у Далмацији од почетка IX до почетка XV века*. Цркве, Београд 1922, 48 – 54; T. Marasović, *Dalmatia praeromanica*, 126.

³⁵ M. Zekan, *Krunidbena bazilika hrvarskih kraljeva (kralja Zvonimira) u Solinu (Šuplja crkva)*, Obavijesti, Hrvatsko arheološko društvo XLI-1, Zagreb 2009, 60-62.

Сл. 14 Сплитске цркве: 1) црква Светог Николе у Велом Варошу, XI в., екстеријер; 2) црква Светог Николе у Велом Варошу, XI в., ентеријер; 3) црква Светог Бенедикта (Свете Евтимije), средина XI в., реконструкције: подужни пресек, тлоцрт, екстеријер, план сводова (према Ј. Марасовићу).

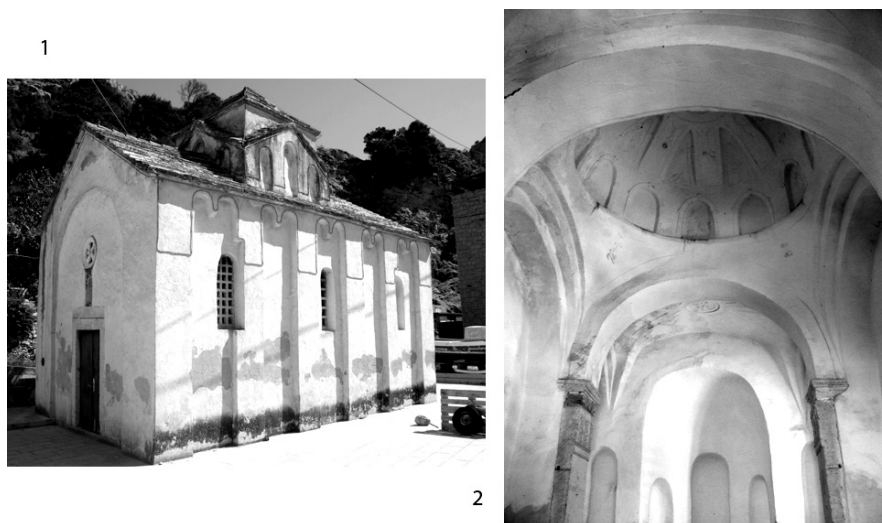
Fig. 14 Churches of Split: 1) church of Saint Nicolas in Vela Varoš, XI c., exterior; 2) church of Saint Nicolas in Vela Varoš, XI c., interior; 3) church of Saint Benedict (Saint Eutimija), mid of XI c., reconstructions: stress section, layout, exterior, vaults plan (According to J. Marasović).

Средњовековна црква је **тробродна базилика са нартексом и пет парова пилона и пиластра унутра и извана**. Као и код базилике Светог Стефана, ту пилони одговарају **пиластрима** што је **типично романичка карактеристика**. Али плитки источни вањски зид, правоугаона централна и полукружне бочне апсиде у дебљини зида упућују на предроманичку градитељску концепцију. Остаци степеништа у нартексу сведоче о бившем присуству звоника и/или двоспратног вестверка³⁶.

Карактеристично византијско обележје је троделна олтарна преграда са трима улазима у презбитериј **што је јака реткост у далматинској средњовековној архитектури**. Изузетним детаљем се сматра једна плоча олтарне преграде с рељефним приказом владара у композицији «проскинесис» из византијског дворског церемонијала. Касније овај плутеј је постао плоча крсног базена сплитске крстионице, преграђене од античког Јупитеровог храма³⁷. Дакле, све забележене карактеристике цркве сведоче о њеном архитектонском континуитету и органском споју у њеној **композицији романичких и византијских стилских црта**.

³⁶ Т. Marasović, *Dalmatia praeromanica*, 274.

³⁷ *Starohrvatski Solin*, Split 1992, 144 – 151.

Сл. 15 Црква Светог Петра у Прику код Омиша, XI в.: 1) екстеријер; 2) ентеријер.

Fig. 15 Church of Saint Peter in Prik near Omiš, XI c.: 1) exterior; 2) interior.

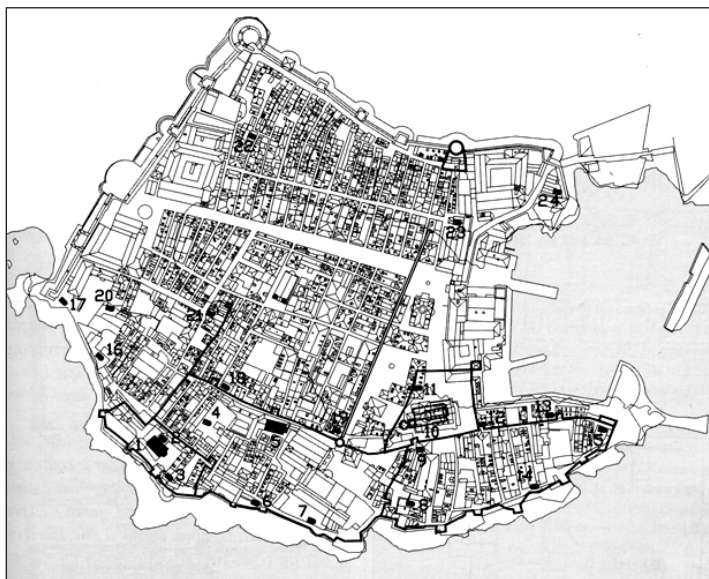
Сличан спој концепција има и црква Светог Николе у Велом Варошу у Сплиту, исто из XI века (сл.14). У њој **четири монолитна стуба с пре-романичким капителима** носе конструкцију од два укрсна полуобличаста свода, али овде нема ни тромпа ни пандатива. Као и код Светог Ловре овде видимо таква обележја западне традиције као што су правоугаона апсида и кубет са слепим аркадицама. У архитектури ове цркве упоредо с изузетно редуцираним бочним бродовима и поменути романичким цртама такође присутно је **чисто византијско схватање простора: над укрсној подужној и попречној брода лежи купола, а вањски зидови обухватају крстолику основу у једину целину. При томе у угловима између кракова крста се обликују ниже одаје. Дакле, ове цркве сигурно се односе ка крстасто-куполном типу**³⁸.

Блиска овом типу је и црква Светог Бенедикта (Свете Евтимије) у Сплиту из средине XI века о којој се претпоставља да је имала куполу уоквирену кружним тамбуром. Тробродна базилика с уписаним трансептом и трима полукружним апсидама сада представља само темеље, мада су сачуване скице пре него што је црква уништена пожаром 1888. године. Два пара пиластара на бочним зидовима, који одговарају првим према истоку двама паровима стубова, показују у тлоцрту стварни облик уписаног крста. Његова реконструкција подцртава наглашену улогу полуобличастог пресвођеног узвишеног трансепта што се такође одразило и у облику крова такозваног ауличног типа (три брода су заједно прекривени двосливним кровом). Бочни бродови су били необично пресвођени на вањској половини полуобличастим, а на унутрашњој крстоликим сводом.

³⁸ Т. Marasović, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split 1994, 212 – 216; Г. Суботић, *Архитектура и скулптура средњег века у Приморју*, Београд 1963, 25 – 26.

Сл. 16
Дубровник:
план града, XI
в. Према Ж.
Пековићу.

Fig. 16
Dubrovnik:
town plan, XI c.
According to Ž.
Peković.

Појаву овог типа у раносредњовековној архитектури Далмације треба тражити у пресецању утицаја византијске и прероманичке компоненте, при чему је у цркви Светог Николе у Велом Варошу прва јаче изражена у вертикалном нагласку читаве композиције, док код цркве Светог Бенедикта ипак превладава подужни нагласак³⁹.

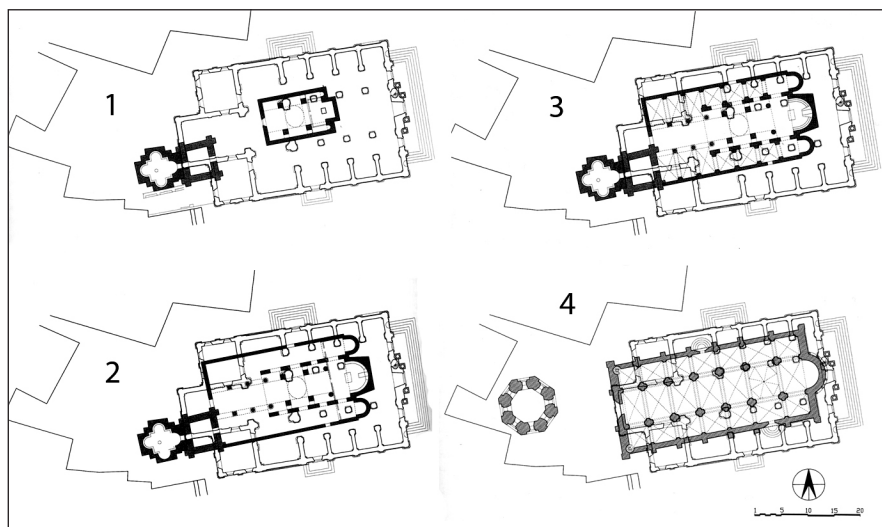
Црква Светог Петра у Прику код Омиша (сл.15) из XI века представља за Далмацију редак спој централног и подужног тлоцрта. Још је ређе да се прелаз од правоугаоне основе зидова ка кружној основи куполе остварује пандативима⁴⁰, а преко њих купола се ослања на четири јака ступца, спојена са зидом. Источни и западни травеји су прекривени крстастим сводовима, који су као и купола украшавани стукотом. Таква организација ентеријера без сумње приближава ову цркву кругу византијске уметности⁴¹. Схватање фасадних површина, напротив, има карактер романичке архитектуре. Четвртасти кубет са забатима и трима слепим луковима на свакој страни израста управо из тела грађевине, сакривајући споља свој облик у коцкастом постољу. Извана правоугаона апсида је рашчлањена плитким лучним нишама, као и бочне фасаде – пиластрима са двоструким слепим луковима, као што је и код цркве Светог Ловре у Задру. Западна фасада је декорисана великим плитким луком и розетом. У целини, овде као и у раније проматраним црквама византијски утицај се види претежно у ентеријеру уз карактеристичну романичку обраду фасада.

Географски ближа Византији јужна Далмација је наравно била изложена јачем византијском утицају. То је условило посвету прве цркве

³⁹ T. Marasović, nav. delo, 89; Исти, *Dalmatia praeromanica*, 267, 272, 410.

⁴⁰ Исто. S. 254.

⁴¹ P. Vežić, *Elementi di architettura bizantina nelle costruzioni alto medievali di Zara*, Hortus Artium Medievalium, Vol. 4, Zagreb – Motovun 1998, 66 – 68.

Сл. 17 Дубровник, етапе развоја епископског комплекса из X-XII в. Према Ж. Пековићу.

Fig. 17 Dubrovnik, episcopal complex development phases from X-XII c. According to Ž. Peković.

будућег Дубровника (сл.16) светом Срђу и Вакху и избор за заштитника града светог Влаха (Власија), епископа Севастије Кападокијске из III в., који је страдао за време Диоклецијана 287. г. или Ликинија 316. г. Тај избор се десио после чудесног спашавања града за време млетачке опсаде 971. г. У средини XI в. реликвије светог Влаха су биле пренесене у Дубровник. Избор источног свеца (као и посвета прве цркве источним светим Срђу и Вакху) је повезан с оснивањем града у византијској тврђави и војно-политичким ослоном на Византију због сталне претње⁴². Претходник Дубровника Епидаур је живео под влашћу и заштитом Византије до аварско-словенског напада, кад је био потпуно разорен као и Салона. Избеглице су населиле оближње стеновито полуострво и засуле залив, на чијем је месту постао познати Страдун. Нови град Рагусиум (односно Рагуза), као и Сплит, је обновио свој континуитет на новом месту, али остао под влашћу и утицајем Византије.

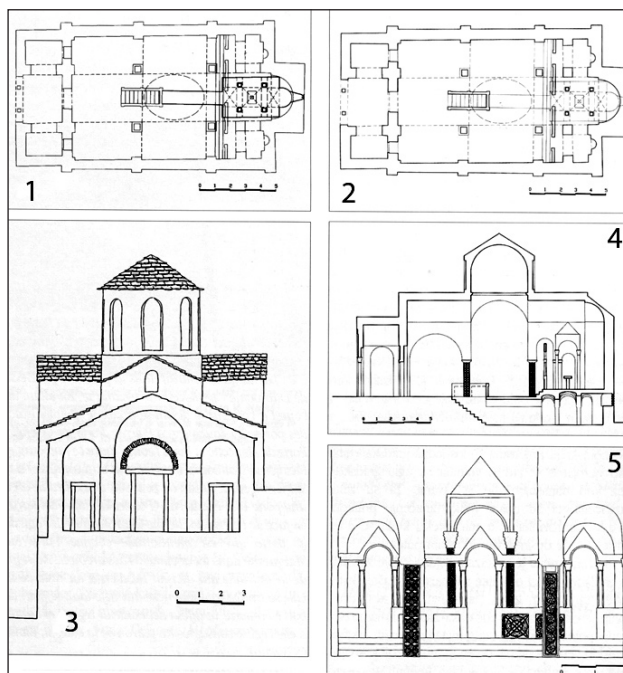
За разлику од Задра и Сплита, који су наследили античко градско језгро, катедрални трг Дубровника се појавио након презиђивања византијске базилике Светог Влаха из X века са крстионицом и звоником. Постепено катедрала се развијала према крстионици, са којом се касније ујединила, а катедрални трг се обликовао према северу од цркве. Првобитна тробродна базилика (сл.17) је византијски тип цркве на четири стуба с планом уписаног крста и јако редуцираним бочним бродовима. То конструктивно језгро црква је сачувала и доцније, кад је на почетку XI века Дубровник

⁴² Ž. Peković, *Dubrovnik. Nastanak i razvoj srednjovjekovnoga grada*, Split 1998, 90-91; J. Belamarić, *Sveti Vlaho i Dubrovačka obitelj svetaca zaštitnika*, *Studije iz srednjovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu*, Split 2001, 176, 187.

добрио улогу митрополије јужне Далмације. Тада су уз базилику били приздани бочни бродови, дакле, она је постала петобродна, а синтрон је постао двостепени. Из овог периода су сачувани остаци византијских фреска у главној апсиди. У трећој ранороманичкој етапи 1060. г. крајњи бочни бродови су били крстасто пресвођени, а међу западном фасадом и крстионицом је био саграђен звоник. У XII веку на месту цркве се појавила романичка катедрала Вазнесења Деве Марије чим је био обновљен континуитет првобитне посвете. Ипак једна апсида уместо трију у пређашњим базиликама, те елиптична основа куполе су подцртале припадност дубровачкој епископији римској цркви⁴³.

Дакле, прве две етапе развоја цркве Светог Влаха показују **архитектонски континуитет** олтарног простора са централном вишестраном и бочним полукружним апсидама. Таква композиција се формирала током развоја ранохришћанских грађевина са плитким источним зидом у средњовековно доба што је изразило два вала адриовизантизма касне антике VI в. и касне предроманике XI в., када је вишестрана апсида постала типично обележје византијске архитектуре.

Византијски утицај видљиво је изражен у архитектури још једног дубровачког споменика – цркве Светог Петра из XI века (сл.18), и из тог периода цркве је **сачувана само крипта**. Исти **византијски тип куполне цркве** на четири стуба овде је изражен најјаче у Далмацији, јер за разлику од цркава Светог Ловре у Задру и Светог Николе у Сплиту ту је у прес-

Сл. 18 Дубровник, црква Светог Петра, XI в.: 1) тлоцрт крипте; 2) тлоцрт приземља; 3) попречни пресек; 3) подужни пресек; 4) пресек кроз средишњи травеј, поглед према олтарној прегради. Према Ж. Пековићу.

Fig. 18 Dubrovnik, church of Saint Peter, XI c.: 1) the crypt layout; 2) ground floor layout; 3) cross section; 3) stress section; 4) section through mid bay, overlooking the altar partition.

According to Ž. Peković.

⁴³ J. Stošić, *Prikaz nalaza ispod katedrale i Buničeve poljane u Dubrovniku*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 12, Arheološka istraživanja u Dubrovniku i Dubrovačkom području, Znanstveni skup, Dubrovnik, 1 – 4, X, 1984, Zagreb 1988, 15-35; Ž. Peković, *Dubrovnik. Nastanak i razvoj srednjovjekovnoga grada*, Split 1998, 129-136; T. Marasović, *Dalmatia praeromanica*, 120, 181, 270, 272, 274; Ћ. Јанковић, *Српско Поморје од 7. до 10. Столећа*, Београд 2007, 118.

битерију присутан *трибелон*. Добро је познато да се тај карактеристични византијски детаљ врло ретко појављује у Далмацији (још само у цркви Свете Марије на Мљету), а касније је постао обележје рашке архитектуре у средњовековној Србији. Црква Светог Петра је тробродна базилика с уписаним трансептом и апсидом, полукружним изнутра и правоугаоним извана. Истраживања су показала да су од првобитне цркве остали вањски зидови и монолитни ступци, украшени плетерним мотивима. Заједно са пиластрима бочних зидова они су носили подужне и попречне полуобличасте сводове, на пресецању којих се дизала купола⁴⁴. Добро сачувана крипта, у коју води степениште од центра средњег брода, доказује узвишење простора презбитерија. Нартекс с троделним улазом поред малих обличних ниша на источном зиду цркве подцртава троделну концепцију ентеријера, коју наставља и троделна олтарна ограда. Дакле, у том споменику опет видимо византијско схватање простора и конструкције.

У средњовековној Далмацији је био задржан континуитет античког урбанизма и идеја медитеранског града. То се десило због тога што су источно-јадрански градови дуго времена остајали као затворене хетерогене енклаве у словенском окружењу. Античка култура бивших римских провинција била је општа подлога за развој градова обе врсте градитељског континуитета – било непрекидног или прекинутог, али обновљеног на другом месту. Без обзира на удаљени положај далматинских провинција и јако прожимање западних традиција, византијски утицај је релативно снажно продирао до тих земаља, не само преко мора већ и компненим путем из уметничких центара Константинопоља и Солуна,⁴⁵ посебно у раздобљима обнове и јачања Византије власти. То је нашло свој израз у средњовековној архитектури источно-јадранске обале и наставило живот «адриовизантизма» на том подручју.

Ariadna Voronova

ARCHITECTURE OF THE BYZANTINE PROVINCES CENTERS IN DALMATIA: ANTIQUE CONTINUITY AND INFLUENCE OF THE METROPOLIS

During formation of medieval culture of the Eastern Adriatic coast, mutual permeation of various traditions occurred, thanks to the sea-connections within almost complete Mediterranean culture. On the coast, the continuity of ancient tradition was always kept, which gradually transformed into a medieval one. It found its expression in urban network and architecture of coastal towns, and became the main feature of the Adriatic urban planning.

Genesis of morphology of Dalmatian towns lasted mainly from Illyrian, over Greek, to Roman schemes. With the emergence of Christianity, new urban structures were predomi-

⁴⁴ Т. Марасовић, *Dalmatia praeromanica*, 194, 274, 297.

⁴⁵ Та тема је добро разрађена у радовима М. Ракоције: М. Ракоција, *О цркви Св. Јована у селу Орљане код Ниша и њеном месту у историји византијске архитектуре*, Ниш и Византија I, Зборник радова, Ниш 2003, 75-107; Исти, *Црква у Горњем Матејевцу код Ниша*, Саопштења, Зборник радова XXII-XXIII /1990-1991, Београд 1991, 7-24.

nantly organically registered into the existing orthogonal scheme of urban plans, and often former buildings were adjusted to the Christian religious service. Three capitals of the Byzantine provinces in Dalmatia, that is, three biggest Dalmatian towns - Zagreb, Split and Dubrovnik are chosen as examples to analyze the Byzantine influence within two types of architectural continuity: continuous, on the ancient network, and discontinued, but later restored at the new place.

Christian center of Zadar emerged exactly at the place of pagan one, when it was still in function, and it gave shape to a town insula which **exactly corresponded to orthogonal** raster of an ancient town. In Salona, the episcopal complex was also registered within the former urban tissue. Also, the Salona cemeteries show how planning of these buildings depended on the earlier burial architecture. As an example of Iustinian times architecture, before downfall of the nearby town, one completely Byzantine church emerged in Gradina. After the Slavic-Avar attack in VII century, Salona continued its continuity in Diocletian palace during adaptation of ancient buildings for new Christian functions.

During the period of strengthening Byzantine power in Dalmatia (approximately from the end of VIII until the first half of IX century), rotunda buildings appeared, such as the church of the Holy Trinity at Poljud in Split from late VIII - beginning of IX century and rotunda of the Holy Trinity (that is, church of Saint Donat), within Zadar episcopal complex. New strengthening of Byzantine power at the beginning of IX century also caused emergence of the Byzantine type churches on four pillars such as the church of Saint Lovra in Zadar, Split temples of Saint Nicolas (Mikula) in Vela Varoš and Saint Benedict (Saint Eutimija), as well as the church of Saint Peter in Prik near Omiš.

